

บทคัดย่อ

ความสัมพันธ์ไทย-อินเดีย : ศึกษาจากถ้ำศาสนสถาน ระยะแรกในประเทศไทย

ชุมชนสมัยประวัติศาสตร์ระยะแรกในประเทศไทย ทั้งในวัฒนธรรมทวารวดี และศรีวิชัย ได้ประยุกต์แนวคิดในการสร้างถ้ำศาสนสถานจากประเทศอินเดียมาสร้างถ้ำศาสนสถานในดินแดนของตน ทั้งถ้ำที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ โดยมีทั้งถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติแล้วมนุษย์ในอดีตเข้าไปใช้พื้นที่ปรับปรุงเป็นศาสนสถาน และถ้ำที่เกิดจากการขุดเจาะภูเขาเข้าไปซึ่งเป็นเทคนิคเดียวกันกับที่พบในประเทศอินเดีย แต่สิ่งที่แตกต่างกันประการหนึ่งคือ ในไทยนิยมใช้ปูนปั้นหรือดินดิบในการสร้างหรือประดับตกแต่งภาพสลักที่ผนังถ้ำ ซึ่งไม่พบในถ้ำศาสนสถานของอินเดีย อย่างไรก็ตาม ในส่วนของรายละเอียดทางด้านประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปกรรมต่างๆ ทั้งภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาและลวดลายประดับตกแต่งที่ปรากฏในถ้ำศาสนสถานระยะแรกของไทย ก็มีลักษณะหลายประการคล้ายกับศิลปะอินเดีย

Abstract

On the Relationship between Thailand and India: A view from Early Cave Temples in Thailand

Ancient Dvāravatī and Srīvijaya cultures that existed in Thailand derived and adapted Indian concepts to build their cave temples, both for Buddhism and Brahmanism. There are two types of early cave temples in Thailand: natural and rock-cut. The rock-cut cave in Thailand resembles those found in India. Although Indian influence during this period is evident, there are some differences. For example, the cave temples in Thailand were often decorated with stucco or clay bas-relief depictions. Such decorative techniques are absent in India, whereas iconographic and art styles are similar to those of India.

ความสัมพันธ์ไทย-อินเดีย : ศึกษาจากถ้ำศาสนสถานระยะแรกในประเทศไทย

สฤกษ์ดีพงศ์ ชุณหทรวง*

กล่าวนำ

เนื่องในโอกาสครบรอบ 60 ปี การสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูตระหว่างประเทศไทยและสาธารณรัฐอินเดีย สถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงนิวเดลี ประเทศอินเดีย จึงได้จัดกิจกรรมเฉลิมฉลองขึ้นหลายรายการ ได้แก่ นิทรรศการภาพถ่ายฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีในการเสด็จเยือนอินเดียในวาระต่างๆ ระหว่างปี พ.ศ. 2530-2550 การแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ โดยคณะนาฏศิลป์ของกรมศิลปากร งานประชาสัมพันธ์ประเทศไทยในหัวข้อ "Destination Thailand" การอุปสมบทเฉลิมพระเกียรติในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมายุ 80 พรรษา และกิจกรรมสุดท้ายคือ การสัมมนาประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมไทย-อินเดีย ครั้งที่ 3 (3rd Seminar on Indo-Thai Historical and Cultural Linkages) ซึ่งจัดขึ้นที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงนิวเดลี ระหว่างวันที่ 10-11 สิงหาคม พ.ศ. 2550

ในการนี้ผู้เขียนได้รับโอกาสอันดียิ่งให้เข้าร่วมการสัมมนา และนำเสนอข้อมูลในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและอินเดียทางด้านโบราณคดี-ประวัติศาสตร์ศิลปะ โดยได้เลือกนำเสนอบทความขนาดสั้นในหัวข้อ "Cave Temples in Thailand during 6th-11th Century A.D." ซึ่งได้นำมาปรับปรุงและนำเสนอในที่นี้

*อาจารย์ประจำภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

วัตถุประสงค์

เป็นที่ทราบกันดีว่า อารยธรรมอินเดียมีอิทธิพลอย่างมากในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยโบราณ ซึ่งรวมถึงดินแดนไทยในปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านคติความเชื่อทางศาสนา ทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ ในที่นี้จะได้กล่าวถึงถ้ำศาสนสถานในประเทศไทย ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงสมัยทวารวดีและศรีวิชัย โดยมุ่งเปรียบเทียบกับถ้ำศาสนสถานของอินเดีย รวมทั้งศิลปะอินเดียประเภทอื่นๆ เพื่อให้เห็นความเหมือนและความแตกต่าง ทั้งในแง่คติการสร้าง เทคนิคการสร้าง รวมทั้งรายละเอียดด้านประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปะ

ถ้ำศาสนสถานในประเทศไทย

ถ้ำศาสนสถานของอินเดียส่วนใหญ่ตั้งอยู่ในแคว้นมหาราษฏร์ทางภูมิภาคตะวันตกของประเทศ เช่น ภาษา นาสิก อชันดา เอลโลรา เอราวัณคพาท เอลเฟ็นตะ โดยเฉพาะอชันดาและเอลโลรานั้นเป็นที่รู้จักกันดีว่า เป็นกลุ่มถ้ำทางพุทธศาสนา มหายานและศาสนาพราหมณ์ที่มีความยิ่งใหญ่และสวยงามอย่างมาก

ถ้ำเหล่านี้ส่วนใหญ่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 10-12¹ เป็นถ้ำที่เกิดจากการขุดเจาะภูเขาเข้าไป และสลักตกแต่งให้เป็นถ้ำโดยฝีมือมนุษย์ (rock-cut cave) โดยทั่วไปอาจแบ่งได้เป็น 2 ประเภท (โดยเฉพาะสำหรับถ้ำทางพุทธศาสนา) คือ ถ้ำวิหาร และถ้ำเจดีย์สถาน² ทั้งด้านนอกและภายในผนังหรือเพดานถ้ำนั้นมีการแกะสลักหินเป็นภาพเล่าเรื่องจากคัมภีร์ทางศาสนา รวมทั้งมีการสลักลวดลายประดับอย่างงดงามอีกด้วย

¹See Susan L. Huntington, *The Art of Ancient India*, 3rd ed. (Hongkong : Weatherhill, 1999), p. 74-85, 100-104, 239-274. แต่กลุ่มถ้ำเหล่านี้ก็ไม่ได้มีอายุเก่าแก่ หากเทียบกับกลุ่มถ้ำที่บาราบาร์ฮิลล์ ซึ่งอาจเก่าแก่ไปถึงสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ประมาณพุทธศตวรรษที่ 3-4 ดูใน *Ibid.*, p. 48-50.

²*Ibid.*, p. 74.

สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมทวารวดีและศรีวิชัย

งานสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งเจริญรุ่งเรืองอยู่ในแถบภาคกลาง ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 11 หรือ 12-16 และสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมศรีวิชัย ซึ่งเจริญอยู่ในคาบสมุทรมลายู ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 13-18 นั้น แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทหลัก คือ 1. ศาสนสถานกลางแจ้ง ได้แก่ สถูปหรือเจดีย์ วิหาร โบสถ์ มณฑป เทวาลัย 2. เจดีย์จำลอง และ 3. ถ้ำศาสนสถาน

โดยในที่นี้จะขอกล่าวถึงเฉพาะรายละเอียดของถ้ำศาสนสถาน ทั้งในวัฒนธรรมทวารวดีและศรีวิชัย จำนวน 5 แห่ง³ ตามลำดับดังต่อไปนี้

ถ้ำพระโพธิสัตว์ จ.สระบุรี

ถ้ำพระโพธิสัตว์ ตั้งอยู่ที่ อ.แก่งคอย จ.สระบุรี⁴ บนผนังถ้ำมีการแกะสลักภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา โดยมีพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแสดงวิตรรกมูทรา (ปางแสดงธรรม) เป็นประธาน ถัดไปทางด้านขวาเป็นพระศิวะประทับนั่งลลิตาสนะ พระหัตถ์ซ้ายถือลูกปะคำ ด้านข้างมีพระวิษณุ 4 กร ประทับยืนตรีภังค์ พระหัตถ์หน้าทั้งสองอยู่ในท่าถวายความเคารพ พระหัตถ์ขวาหลังถือจักร และพระหัตถ์ซ้ายหลังถือสังข์ ถัดไปมีรูปบุคคลขนาดเล็กในท่าหมอบกราบ และริมสุดของภาพมีเทวดาหะ 2 ตน (ภาพที่ 1)

³เมื่อไม่นานมานี้ได้มีการสำรวจพบถ้ำที่น่าจะมีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีอีกแห่งหนึ่งในเขต จ.เพชรบุรี คือ “ถ้ำยายจูงหลาน” แต่ร่องรอยที่เหลืออยู่เพียงเล็กน้อย และมีลักษณะเป็นศิลปะแบบทวารวดีอย่างแท้จริง ก็ยากที่จะนำไปเปรียบเทียบกับศิลปะอินเดียได้อย่างชัดเจน จึงไม่ขอนำมากล่าวถึงในที่นี้ ดูรายละเอียดได้ใน ประเวศ ดันตราภิรมย์, “ยายจูงหลาน หลักฐานใหม่ของทวารวดีในเมืองเพชร,” เมืองโบราณ 31, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2548) : หน้าปกใน 1-4.

⁴เท่าที่ทราบเรายังสำรวจไม่พบแหล่งโบราณคดีในบริเวณใกล้เคียงกับถ้ำพระโพธิสัตว์นี้ แต่ภายในเขต จ.สระบุรี ก็มีเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีอย่างน้อย 2 แห่ง คือ เมืองชิตขิน อ.บ้านหมอ และเมืองอุตะภา อ.หนองแซง ซึ่งได้มีการสำรวจ-ขุดค้นโดยภาควิชาโบราณคดีแล้ว.

ในด้านประติมานวิทยา ซึ่งมีพระพุทธรเจ้าแสดงธรรมโปรดพระศิวะและพระวิษณุพร้อมกันนั้น ยังไม่สามารถทราบได้อย่างแน่ชัดในขณะนี้ว่ามาจากคัมภีร์ใด⁵ แต่คงมีความเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อของพุทธศาสนาหายาน ซึ่งนิยมแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนามีอำนาจยิ่งใหญ่เหนือกว่าศาสนาพราหมณ์⁶ ส่วนแบบศิลปะของภาพสลักที่ถ้าพระโพธิสัตว์นั้นจัดเป็นศิลปะทวารวดี⁷ องค์พระพุทธรูปได้แสดงให้เห็นความคล้ายคลึงกับศิลปะอินเดียภาคใต้แบบอมราวดีที่เมืองนาคารชุนโกณฑะ (ราวกลางพุทธ

⁵ สุกัทรติศ ดิศกุล ทรงแปล, "ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้าพระโพธิสัตว์ อำเภอกงคอย จังหวัดสระบุรี," เมืองโบราณ 20, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2537) : หน้า 57-62. ผศ.ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ได้แนะนำผู้เขียนเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2550 ว่า เรื่องราวที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงธรรมโปรดพระศิวะและพระวิษณุพร้อมกันนี้ อาจมีปรากฏอยู่ใน "ลลิตวิสตระ" คัมภีร์พุทธประวัติภาษาสันสกฤตผสมปรากฏ ซึ่งมีแนวคิดของมหายานเข้ามาเกี่ยวข้องแล้ว โดย ผศ.ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา จะนำเสนอผลการค้นคว้าในโอกาสต่อไป.

⁶ ดร.มาสุข อินทราวุธ เสนอว่า การแสดงภาพลักษณะนี้น่าจะเกี่ยวข้องกับคติของพุทธศาสนานิกายมหายานตันตระ ซึ่งเจริญรุ่งเรืองอยู่ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชวงศ์ปาละ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-17 ดูใน ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542), หน้า 166. ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ เสนอว่า ภาพสลักที่ถ้าพระโพธิสัตว์แสดงให้เห็นถึงคุณลักษณะเหนือโลกของพระพุทธรเจ้า (โลกุตระ) ที่สามารถแสดงธรรมสั่งสอนเทพเจ้าของศาสนาพราหมณ์ได้ จึงอาจมีความเกี่ยวเนื่องกับพุทธศาสนานิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งพัฒนาการของพุทธศาสนาหายานในเวลาต่อมาก็เป็นได้ ดู อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง จำกัด (มหาชน), 2544), หน้า 60.

⁷ ภาพสลักที่ถ้าพระโพธิสัตว์นี้ยังมีปัญหาในการกำหนดอายุ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุกัทรติศ ดิศกุล ได้ทรงกำหนดไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 ดูใน ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 11 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539), หน้า 43. ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ กำหนดให้อยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 11 ดูใน อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19, หน้า 59-60. ดร.ศักดิ์ชัย สายสิงห์ กำหนดอายุให้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 ดูใน ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2547), หน้า 215-217.

ศตวรรษที่ 10) ทั้งในด้านของท่าประทับนั่งห้อยพระบาทและการแสดงมุทรา⁸ (ภาพที่ 2) ลักษณะของบัลลังก์ที่ทรงประทับซึ่งมีมกรประดับอยู่ด้านข้างก็พบได้ในศิลปะอินเดียแบบอมราวดีด้วย⁹ แต่พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทลักษณะเช่นนี้ก็นิยมทำกันต่อมาในศิลปะคุปตะ-หลังคุปตะ จนกระทั่งศิลปะสมัยปาละ ดังนั้น ภาพสลักที่ถ้ำพระโพธิสัตว์คงมีการผสมผสานทั้งในด้านคติความเชื่อ และแบบศิลปะจากหลากหลายแหล่งของอินเดียด้วย

ถ้ำเขามอรัตน์ จ.เพชรบูรณ์

เขามอรัตน์ ตั้งอยู่ห่างจากเมืองโบราณศรีเทพ อ.วิเชียรบุรี จ.เพชรบูรณ์ ไปทางตะวันตกราว 17 กิโลเมตร บนยอดเขามีสถาธรรมชาติดีชื่อว่า ถ้ำเขามอรัตน์ ที่ผนังและเสาหินภายในถ้ำ มีการแกะสลักภาพทางพุทธศาสนาหลายภาพ กำหนดอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-14¹⁰

ภาพทั้งหมดเกิดจากการแกะสลักอย่างง่าย ๆ และคงใช้ปูนปั้นพอกทับอีกชั้นหนึ่ง ประกอบด้วย ภาพพระพุทธรูปประทับยืน แสดงวិตรรกมุทรา 2 พระหัตถ์ ซึ่งเป็น

⁸Pierre Dupont, *L'archéologie mène de Dvāravatī* (Paris : École française d'Extrême-Orient, 1959), p. 266 ; พิริยะ ไกรฤกษ์, *อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธศตวรรษที่ 19*, หน้า 60 ; *The Way of the Buddha* (India : Government of India, published on the occasion of the 2500th anniversary of the Mahaparinirvana of Buddha), fig in p.80 and 102.

⁹Dupont, *Ibid.*, p. 269-271 ; Jeannine Auboyer, *Le trône et son symbolisme dans l'Inde ancienne* (Paris : Universitaires de France, 1949), p. 117-125.

¹⁰มีการสำรวจและขุดหลุมตรวจสอบ (Test Pit) ขนาด 50 x 50 เซนติเมตร บริเวณปากถ้ำพบว่า พื้นดินมีความลึกราว 50 เซนติเมตร พบเศษภาชนะดินเผาทั้งภาชนะเนื้อดินธรรมดา (Earthenware) และภาชนะเนื้อแกร่ง (Stoneware) ทางคณะขุดค้นสันนิษฐานว่า ภาชนะเนื้อดินธรรมดานั้นเป็นภาชนะในสมัยทวารวดี ส่วนภาชนะเนื้อแกร่งซึ่งพบในปริมาณน้อยคงเป็นภาชนะสมัยลพบุรี ดังนั้น แหล่งโบราณคดีแห่งนี้คงมีการเข้ามาใช้พื้นที่ในสมัยทวารวดี แล้วทิ้งร้างไปในช่วงหลังสมัยลพบุรี ดู อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, รายงานเบื้องต้นการสำรวจแหล่งโบราณคดีถ้ำเขามอรัตน์ ต.โคกสะอาด อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์ (กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2533), หน้า 2-3 และ 7.

ลักษณะเฉพาะของพระพุทธรูปศิลปะทวารวดี (ภาพที่ 3) ที่ไม่พบในศิลปะอินเดีย ยกเว้นท่าทางที่ใกล้เคียงกัน ซึ่งได้พบที่ถ้ำขันทาหมายเลข 21¹¹ (ภาพที่ 4) นอกจากนี้ ก็มีภาพพระพุทธรูปประทับนั่งขนาบข้างด้วยสถูปและธรรมจักร และภาพพระโพธิสัตว์ ซึ่งคล้ายกับศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร¹² (ภาพที่ 5-6)

กลุ่มถ้ำบริเวณเทือกเขา จ.ราชบุรี

บริเวณเทือกเขา อ.เมือง จ.ราชบุรี ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากเมืองโบราณคูบัวราว 14 กิโลเมตร มีกลุ่มถ้ำทางพุทธศาสนาที่สำคัญในวัฒนธรรมทวารวดีตั้งอยู่ 4 ถ้ำ ได้แก่ ถ้ำฤๅษี ถ้ำจีน ถ้ำจาม ถ้ำผาโถ ทั้งหมดเป็นถ้ำธรรมชาติซึ่งมนุษย์เข้าไปใช้

¹¹ดูผลการศึกษายางละเอียดใน เซษูร์ ดิงส์วูล์ฟ, "การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกุมุทรา สองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปในศิลปะทวารวดี," วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์ศิลปะ) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544.

¹²Jean Boisselier, "Quelques Enseignements des Sculptures rupestres de la période devaravatti," in *Récents recherches en archéologie en thailande*, deuxième symposium Franco-Thai 9-11 décembre 1991, Université Silpakorn (Bangkok: Amarin Printing group. Co. Ltd., 1993.), p. 15. การผสมผสานกันระหว่างวัฒนธรรมทวารวดีและเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครในแถบเมืองศรีเทพ คงเกิดจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของเมืองศรีเทพ ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยากับบริเวณที่ราบสูงโคราช ดูในสำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ, จากห้วงอวกาศสู่พื้นแผ่นดินไทย พ.ศ. 2546 (กรุงเทพฯ : สำนักงานฯ, 2546), หน้า 509-510. ภายในเมืองศรีเทพมีศาสนสถานแบบทวารวดีคือเขาค้างใน ขณะที่ร่องรอยของวัฒนธรรมเขมรโบราณที่มีอายุใกล้เคียงกันนั้น เห็นได้จากการค้นพบจารึกที่น่าจะมีความเกี่ยวข้องกับกษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร รวมไปถึงการพบเทวรูปหลายองค์ ทั้ง พระวิษณุ พระกฤษณะ พระสุริยะ ซึ่งมีรูปแบบคล้ายกับศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และหลังจากวัฒนธรรมทวารวดีสิ้นสุดลง ซึ่งเชื่อว่าเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 16 แล้ว ที่เมืองศรีเทพ ก็ยังปรากฏหลักฐานของวัฒนธรรมเขมรโบราณ ที่สามารถกำหนดอายุได้ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18 เช่น ปรากฏองค์หนึ่ง ปรากฏศรีเทพ หรือประติมากรรมศิลปะเขมรแบบบายัน เป็นต้น ดูรายละเอียดได้ใน อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, นำชมอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (บริษัท อาทิตย์ โปรดักส์ กรุ๊ป จำกัด, 2544).

ประโยชน์ในลักษณะคล้ายกับถ้ำวิหารของอินเดีย¹³ มีการสลักผนังถ้ำและบันไดปูนประกอบเป็นภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนา ซึ่งนักวิชาการบางท่านเสนอว่า อาจสลักตกแต่งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 12 และกลางพุทธศตวรรษที่ 13¹⁴

ภายในถ้ำฤๅษีมีภาพสำคัญคือ พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนาดใหญ่แบบศิลปะทวารวดี (ภาพที่ 7) พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทแบบทวารวดีทั้งหมดนั้นแสดงวิตรรกมูทรา แตกต่างจากพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทในศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ—หลังคุปตะที่ปรากฏตามถ้ำศาสนสถานต่างๆ ซึ่งแสดงธรรมจักรมูทรา (ภาพที่ 8) เบื้องล่างระหว่างข้อพระบาทของพระพุทธรูปที่ถ้ำฤๅษี มีจารึกภาษาสันสกฤตผสมมอญโบราณ อักษรปัลลวะ ความว่า “ปัญฺญ วุระ ฤๅษี-ศรี สมานิคฺคุปตะ” แปลว่า “การบุญของฤๅษี...ศรีสมานิคฺคุปตะ” กำหนดอายุจากแบบอักษรได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12¹⁵

สำหรับถ้ำจีนมีภาพสลักที่ไม่สำคัญเท่าใดนัก เพราะหลงเหลือเพียงร่องรอยของพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท และประทับนั่งในปางสมาธิ ซึ่งถูกตัดแปลงไปอย่างมากแล้วในสมัยหลัง (ภาพที่ 9)

¹³ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ กล่าวว่ ถ้ำในเทือกเขาภูเหล่านี้ น่าจะเป็นที่ซึ่งพระสงฆ์มาจำพรรษาและหาความสงบวิเวก เพราะเป็นสถานที่ห่างไกลจากตัวเมือง โดยเฉพาะจากเมืองคูบัวอันเป็นเมืองโบราณสำคัญในวัฒนธรรมทวารวดีที่อยู่ห่างออกไปไม่ไกลนัก ดูใน พิริยะ ไกรฤกษ์, “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขาภู จังหวัดราชบุรี,” ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2518), หน้า 90. น่าสังเกตว่า ได้พบร่องรอยของพุทธศาสนามหายานที่เมืองโบราณคูบัวด้วย ได้แก่ ประติมากรรมพระโพธิสัตว์ต่างๆ แต่ถ้ำในเทือกเขานี้ได้พบเฉพาะร่องรอยของพุทธศาสนาหินยานหรือเถรวาท.

¹⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 90-91.

¹⁵ยอร์ช เซเดส์, ประมุขศิลปจารึกภาคที่ 2 : จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้, แปลโดย หม่อมเจ้า สุภัททิต ดิศกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรมศิลปากร : กรมศิลปากร, 2526), หน้า 20. นาย ชะเอม แก้วคล้าย นักอ่านจารึกของกรมศิลปากร ได้อ่านจารึกนี้ใหม่ว่า “ปัญฺญกรมชฺระ ศรีสมานิคฺคุปตะ” แปลว่า “พระศรีสมานิคฺคุปตะผู้บริสุทธิด้วยการกระทำบุญ” ดูใน กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), หน้า 68-71.

ถ้าจามเป็นถ้ำขนาดใหญ่ ภายในมีภาพสลักที่ตกแต่งด้วยปูนปั้นหลายกลุ่ม ได้แก่ ภาพที่อาจเป็นพระพุทธรูปนาคปรก แต่ปัจจุบันเหลือเพียงส่วนพังกานาค (ภาพที่ 10) โดยที่ต้นกำเนิดของพระพุทธรูปนาคปรกของศิลปะทวารวดีก็มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธรูปนาคปรกในศิลปะอินเดียแบบอมราวดี¹⁶ (ภาพที่ 11) อีกภาพหนึ่งคือ ภาพพุทธประวัติตอนปรินิพพาน (ภาพที่ 12) ซึ่งอาจเทียบได้กับภาพสลักที่งดงามภายในถ้ำอชันดา หมายเลข 26 (ภาพที่ 13) นอกจากนี้ ก็มีภาพพุทธประวัติตอนแสดงมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสวัตถีกจากคัมภีร์ภาษาบาลี¹⁷ (ภาพที่ 14) หากแต่ต่างจากภาพมหาปาฏิหาริย์ที่นิยมสลักตามถ้ำในอินเดีย ซึ่งมักนำมาจากรวณคดีภาษาสันสกฤตคือ คัมภีร์ทิวาวทาน¹⁸ เช่น ภาพสลักที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 7 (ภาพที่ 15)

ภายในถ้ำฟาโถ มีภาพสลักพระพุทธรูปปางปรินิพพานเช่นเดียวกับถ้ำจาม (ภาพที่ 16) แต่ที่นี้ยังมีร่องรอยปูนปั้นบริเวณประภามณฑลเป็นลวดลาย เรียกว่า “ลายประจำยามก้ามปู” (ภาพที่ 17)¹⁹ ซึ่งมีมาก่อนแล้วในศิลปะอินเดีย เช่น ลวดลายที่สลักภายในถ้ำอชันดาและเอลโลรา (ภาพที่ 18) เป็นต้น

ถ้ำคูหา จ.สุราษฎร์ธานี

บนเพดานของถ้ำคูหา อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี มีการประดับตกแต่งด้วยดินดิบ เป็นภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนา ซึ่งอาจกำหนดอายุได้ในราวพุทธศตวรรษ

¹⁶Dupont, *L'archéologie mène de Dvāravatt*, p. 251-252. ศาสตราจารย์ ฌอง บอสเชอเลียร์ เคยเสนอว่า พระพุทธรูปนาคปรกที่เก่าที่สุดในประเทศไทยอาจได้แก่ พระพิมพ์ภาพพระพุทธรูปนาคปรก ซึ่งได้ค้นพบที่ จ.กระบี่ กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 และมีลักษณะคล้ายกับศิลปะอินเดียภาคใต้ ส่วนพระพุทธรูปนาคปรกศิลปะทวารวดีนั้น คงได้รับรูปแบบมาจากศิลปะอินเดียภาคใต้นั้นเอง ดูใน หม่อมเจ้า สุภัทรรติศ ดิศกุล, “ความคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปนาคปรกของศาสตราจารย์ของ บอสเชอเลียร์,” ศิลปวัฒนธรรม 12, 2 (ธันวาคม 2533) : หน้า 157.

¹⁷พริยะ ไกรฤกษ์ “ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี,” หน้า 84.

¹⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

¹⁹ภาพประกอบนี้ผู้เขียนได้ถ่ายไว้ในปี พ.ศ. 2547 แต่เมื่อไม่นานมานี้ปูนปั้นบางส่วนของลายดังกล่าวได้ชำรุดหลุดร่วงไป ซึ่งเป็นเรื่องที่น่าเสียดายอย่างมาก.

ที่ 15²⁰ ภาพกลุ่มแรกมีพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทขนาดใหญ่เป็นประธาน รายล้อมด้วยพระพุทธรูปและรูปบุคคลต่างๆ (ภาพที่ 19) ซึ่งมีผู้เสนอว่า อาจเล่าเรื่องพุทธประวัติตอนแสดงธรรมเทศนาโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์²¹ สำหรับพระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาทนั้นก็มิได้มีลักษณะคล้ายกับทั้งศิลปะทวารวดี²² ศิลปะจามแบบดงเดือง²³ และศิลปะจีน²⁴

ส่วนภาพกลุ่มที่สองหลงเหลือร่องรอยเพียงแค่รูปอาคารเครื่องไม้ โดยมีเจดีย์ขนาดเล็กแทรกอยู่ (ภาพที่ 20) เจดีย์นี้บางท่านเสนอว่า มีลักษณะคล้ายกับเจดีย์ในศิลปะอินเดียสมัยปาละ²⁵ (ภาพที่ 21) แต่เท่าที่ทราบนั้นเทคนิคการใช้ดินดิบนี้ก็ไม่ปรากฏในถ้ำศาสนสถานของอินเดีย

เขาคูหา จ.สงขลา

ในบรรดาถ้ำศาสนสถานระยะแรกของไทย มีเพียงที่เขาคูหา อ.สทิงพระ จ.สงขลาเท่านั้น ที่เป็นถ้ำในศาสนาพราหมณ์ และมีลักษณะพิเศษคือเป็นถ้ำที่มนุษย์ขุดเข้าไป (rock-cut cave) และตัดแปลงสำหรับใช้ในกิจพิธีเช่นเดียวกับถ้ำศาสนสถานในอินเดีย โดยที่เขาคูหา มีถ้ำ 2 ถ้ำ ซึ่งอาจถูกใช้งานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-14 (ภาพที่ 22)

²⁰Boisselier, "Quelques Enseignements des Sculptures rupestres de la période de Dvāravatī," p. 16.

²¹วนกร ลอสุวรรณ, "ประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปะของภาพประติมากรรมดินดิบบนเพดานถ้ำคูหา อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี," ใน ตำราวิชาการศึกษา : รวมบทความทางวิชาการ คณะโบราณคดี 2545 (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), หน้า 143-145.

²²Boisselier, "Quelques Enseignements des Sculptures rupestres de la période de Dvāravatī," p. 16.

²³Ibid.

²⁴ปรีชา นุ่นสุข, "แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี," เมืองโบราณ ปีที่ 25, ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2542) : หน้า 53-60.

²⁵วนกร ลอสุวรรณ, "ประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปะของภาพประติมากรรมดินดิบบนเพดานถ้ำคูหา อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี," หน้า 147.

ภายนอกถ้ำมีร่องรอยอาคารก่อด้วยอิฐ (แต่เดิมเป็นอาคารเครื่องไม้มุงกระเบื้อง) ยังคงมีฐานโยนีและคิวงิ่งตั้งอยู่ กรมศิลปากรได้ทำการขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณนี้เมื่อ พ.ศ. 2544 และได้พบชิ้นส่วนกระเบื้องมุงหลังคา เศษภาชนะดินเผา และชิ้นส่วนแตกหักของประติมากรรมรูปพระวิษณุและคิวงิ่งด้วย²⁶

ภายในถ้ำทั้งสองที่ถูกขุดเจาะเข้าไปมีลักษณะคล้ายกัน คือ ผนังด้านในมีการสกัดหินให้เหลือเป็นแท่นประดิษฐานเทวรูป ภายในถ้ำหนึ่งมีการเซาะผนังด้านข้างให้เป็นร่องสำหรับระบายน้ำที่เกิดจากการสรงน้ำเทวรูป ร่องนี้ต่อออกมาข้างนอกถ้ำในลักษณะของท่อโสมสูตร²⁷ ที่น่าสนใจคือ บนผนังด้านในสุดของถ้ำอีกถ้ำหนึ่ง มีร่องรอยการเขียนสีแดง ซึ่งบางท่านกล่าวว่า เป็นสัญลักษณ์ของคำว่า "โอม"²⁸ ลักษณะพิเศษเช่นนี้มีเพียงแห่งเดียวในประเทศไทย (ภาพที่ 23-24)

²⁶ศิริพร ลิ้มวิจิตรวงศ์ และ บัณฑิต ทองอร่าม, เขาคูหา : หลักฐานใหม่จากการดำเนินงานทางโบราณคดี (สงขลา : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 10, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์), ไม่มีเลขหน้า. ทางผู้ขุดค้นสันนิษฐานว่า ชิ้นส่วนแตกหักของคิวงิ่งและองค์พระวิษณุนี้คงจะถูกทุบทำลายและฝังรวมกันไว้ เนื่องจากรอยแตกหักนั้นดูเหมือนว่าเกิดขึ้นอย่างจงใจ และเสนอว่าอาจเป็นในครั้งที่มิโจรสลัดมุสลิมเข้ามาโจมตีบ้านเมืองแถบนี้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-22 ในรายงานยังระบุว่า ได้พบเศษภาชนะดินเผาทั้งจากแหล่งเตาปะโอ อ.สิงหนคร จ.สงขลา (ห่างจากเขาคูหา 25 กิโลเมตร) และเศษภาชนะจากต่างประเทศ ทั้งเครื่องถ้วยจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์ถังจนถึงราชวงศ์ชิง รวมถึงเครื่องถ้วยญี่ปุ่น (เครื่องถ้วยอิมาริ) และเครื่องถ้วยของฮอลันดา (V.O.C. ware) ที่เข้ามาตั้งสถานีการค้าในสมัยอยุธยาด้วย.

²⁷ทางด้านทิศตะวันออกของเขาคูหา มีสระน้ำ เรียกว่า "พังพระ" ซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรม บริเวณคาบสมุทรสทิงพระนี้มีร่องรอยของแหล่งน้ำหรือ "พัง" ลักษณะนี้กระจายอยู่มากกว่า 200 แห่ง อันแสดงให้เห็นถึงการจัดการทรัพยากรน้ำในสมัยโบราณ ทั้งที่ใช้ในกิจพิธี ใช้ในการเกษตรกรรม การประมง และทางออกสู่ทะเล ดูรายละเอียดใน ชัยวุฒิ พิชะกุล, "พังในคาบสมุทรสทิงพระ," ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เล่ม 11 (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542), หน้า 5342-5345.

²⁸อมรา ศรีสุชาติ, ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์ ภาคกลาง ภาคใต้ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534), หน้า 84. ดร.อมรา ศรีสุชาติ กล่าวกับผู้เขียนเมื่อวันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2550 ว่า เป็นแนวคิดของ อาจารย์ คงเดช ประพัฒน์ทอง แต่ยังไม่สามารถหาเอกสารอ้างอิงได้แน่ชัด ทั้งนี้ นักวิชาการชาวอินเดียบางท่านได้กล่าวกับผู้เขียนเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2550 ว่า เป็นคำว่า "โอม" ในภาษาทมิฬของอินเดียภาคใต้.

สรุป

ชุมชนสมัยประวัติศาสตร์ในวัฒนธรรมทวารวดีและศรีวิชัย ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 หรือ 12-16 ได้ประยุกต์แนวคิดในการสร้างถ้ำศาสนสถานจากประเทศอินเดียในสมัยโบราณ มาสร้างถ้ำศาสนสถานในดินแดนของตนเอง ทั้งถ้ำที่เนื่องในพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ (เฉพาะเขาคูหา จ.สงขลา) โดยมีทั้งถ้ำที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติแล้วมนุษย์ในอดีตเข้าไปใช้พื้นที่ปรับปรุงเป็นศาสนสถาน และถ้ำที่เกิดจากการขุดเจาะภูเขาเข้าไป (เฉพาะเขาคูหา จ.สงขลา) ซึ่งเป็นเทคนิคเดียวกันกับที่พบในประเทศอินเดีย แต่ในดินแดนไทยนิยมใช้ปูนปั้น (สำหรับวัฒนธรรมทวารวดี) หรือดินดิบ (สำหรับวัฒนธรรมศรีวิชัย) ในการสร้างหรือประดับตกแต่งภาพสลักที่ผนังถ้ำ ซึ่งไม่พบในถ้ำศาสนสถานของอินเดีย รายละเอียดทางด้านประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปกรรมต่างๆ ทั้งภาพเล่าเรื่องทางพุทธศาสนาและลวดลายประดับตกแต่ง ก็มีลักษณะหลายประการที่สามารถเทียบเคียงได้กับศิลปะอินเดีย ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นได้ถึงบทบาทของอารยธรรมอินเดีย และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนโบราณในดินแดนไทยกับอินเดียที่มาตั้งแต่อดีตซึ่งยังคงสืบเนื่องมาจวบจนปัจจุบันได้เป็นอย่างดี

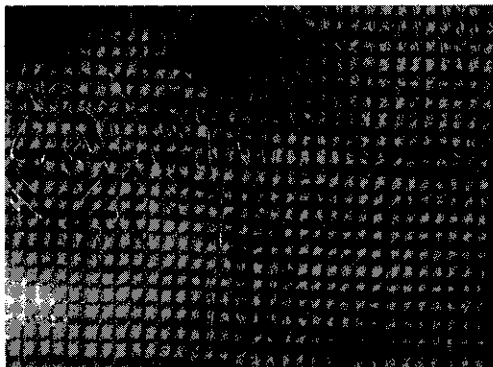
ขอขอบคุณ

ศาสตราจารย์ ดร.ผาสุข อินทรารุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา หม่อมราชวงศ์ จักรกรถ จิตรพงษ์ ศาสตราจารย์ กิตติคุณ ดร.สุรพล วิรุฬกรักษ์ ดร.อมรา ศรีสุชาติ สถานเอกอัครราชทูต ณ กรุงนิวเดลี รองศาสตราจารย์ ธนิก เลิศชาญฤทธิ์ อาจารย์ ดร.เชษฐ ติงสัญชลี และ นายยุทธนาวรากร แสงอร่าม สำหรับภาพถ่ายศิลปะอินเดีย

บรรณานุกรม

- กรมศิลปากร. จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529.
- เชษฐ ดิงสัญชลี. "การวิเคราะห์การแสดงวิตรรกมูทราสองพระหัตถ์ของพระพุทธรูปใน ศิลปะทวารวดี." วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ประวัติศาสตร์ ศิลปะ) บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2544.
- ประเวช ดันตราภิรมย์. "ขยายจุฬาลาน หลักฐานใหม่ของทวารวดีในเมืองเพชร." เมือง โบราณ. 31, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2548) : หน้าปกใน 1-4.
- ปรีชา นุ่นสุข. "แหล่งโบราณคดีถ้ำคูหา อำเภอกาญจนดิษฐ์ จังหวัดสุราษฎร์ธานี." เมืองโบราณ ปีที่ 25, ฉบับที่ 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2542) : หน้า 49-65.
- ผาสุข อินทรารุณ. ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสมัย, 2542.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. "ประติมากรรมสมัยทวารวดีที่บริเวณถ้ำเขาสูง จังหวัดราชบุรี." ใน ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2518.
- _____ . อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์ศิลปะ เล่ม 1 ศิลปะก่อนพุทธ ศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2544.
- ยอร์ช เซเดส์. ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 2 : จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้. แปลโดย หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, พิมพ์ครั้งที่ 2. กรมศิลปากร : กรมศิลปากร, 2526.
- วนกร ลอสุวรรณ. "ประติมานวิทยาและรูปแบบศิลปะของภาพประติมากรรมดินดิบ บนเพดานถ้ำคูหา อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี." ใน ตำรังวิชาการ : รวม บทความทางวิชาการคณะโบราณคดี 2545. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2545. หน้า 139-156.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมพุทธศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2547.
- ศิริพร ลิมวิจิตรวงศ์ และบัณฑิต ทองอรั่ม. เขาคูหา : หลักฐานใหม่จากการดำเนินงานทางโบราณคดี. สงขลา : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 10, ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์.

- สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคใต้ เล่ม 11. กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542.
- สำนักงานพัฒนาเทคโนโลยีอวกาศและภูมิสารสนเทศ. จากห้วงอวกาศสู่พื้นแผ่นดินไทย พ.ศ. 2546. กรุงเทพฯ : สำนักงานฯ, 2546.
- หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล. "ความคิดเกี่ยวกับพระพุทธรูปขนาดปรกของศาสตราจารย์ของ บวสเชอลีเย่." ศิลปวัฒนธรรม. 12, 2 (ธันวาคม 2533) : หน้า 148-157.
- _____. ทรงแปล. "ความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับถ้าพระโพธิสัตว์ อำเภอกงคองจังหวัดสระบุรี." เมืองโบราณ 20, 4 (ตุลาคม-ธันวาคม 2537) : หน้า 57-62.
- _____. ศิลปะในประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2539.
- อมรา ศรีสุชาติ. ศิลปะถ้ำสมัยประวัติศาสตร์ ภาคกลาง ภาคใต้. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534.
- อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. นำชมอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. บริษัท อาทิตย์โปรดักส์ กรุ๊ป จำกัด, 2544.
- _____. รายงานเบื้องต้นการสำรวจแหล่งโบราณคดี ถ้ำเขาถมอรัตน์ ต.โคกสะอาด อ.ศรีเทพ จ.เพชรบูรณ์. กองโบราณคดี กรมศิลปากร, 2533.
- Boisselier, Jean. "Quelques Enseignements des Sculptures rupestres de la période de Dvāravatī." in *Récents recherches en archéologie en thaïlande*. Dixième symposium Franco-Thai 9-11 décembre 1991, Université Silpakorn. Bangkok : Amarin Printing group. Co. Ltd., 1993.
- Dupont, Pierre. *L'archéologie mène de Dvāravatī*. Paris : École française d'Extrême-Orient, 1959.
- Huntington, Susan L. *The Art of Ancient India*. 3rd ed. Hongkong : Weatherhill, 1999.
- The Way of the Buddha*. India: Government of India, published on the occasion of the 2500th anniversary of the Mahāparinirvāna of Buddha. Fig. from page 102.

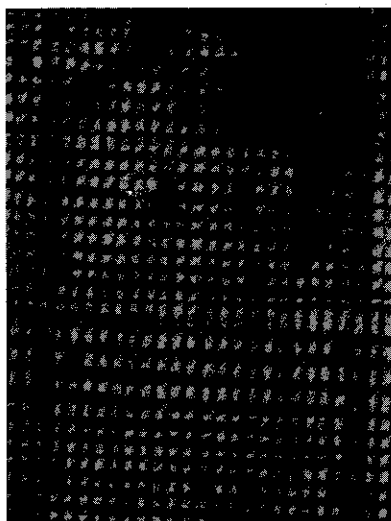
ภาพที่ 1 ภาพสลักในถ้ำพระโหลิสต์ร์ จ.สระบุรี

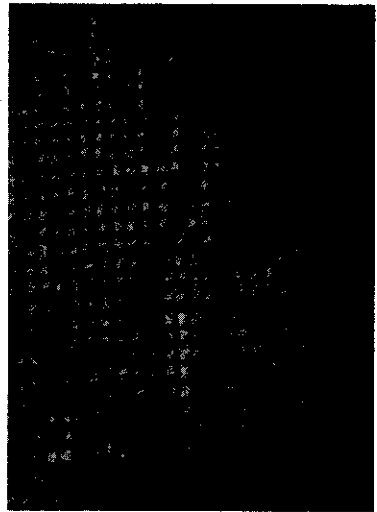
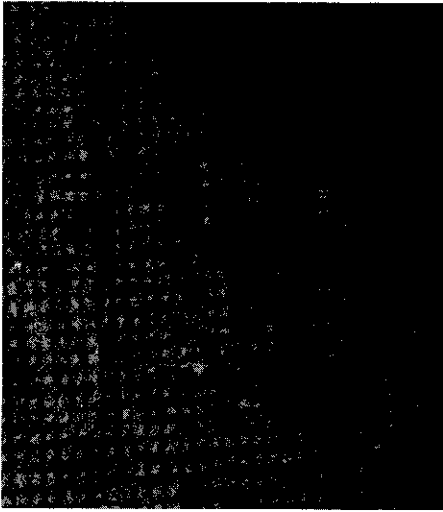
ภาพที่ 2 ภาพสลักจากนาคารุณโกณฑะ ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี ราวกลางพุทธศตวรรษที่ 10

ภาพที่ 3 ภาพสลักที่ถ้ำเขามอรัตน์ จ.เพชรบูรณ์

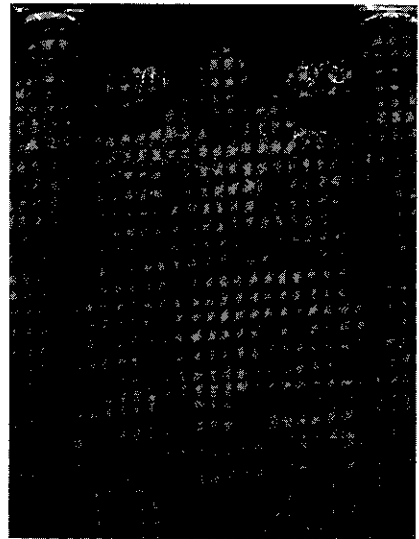
ภาพที่ 4 ภาพสลักพระพุทธรูปที่ถ้ำอชันดา หมายเลข 21 ศิลปะอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 11

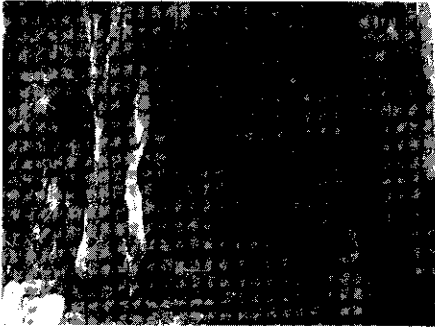
ภาพที่ 5 และ 6 ภาพสลักพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ ภายในถ้ำเขามอรัตน์ จ.เพชรบูรณ์

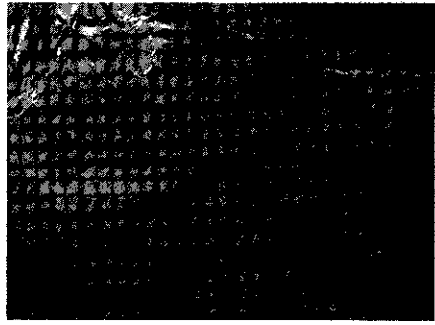
ภาพที่ 7 พระพุทธรูปที่ถ้ำฤาษีเขางู จ.ราชบุรี

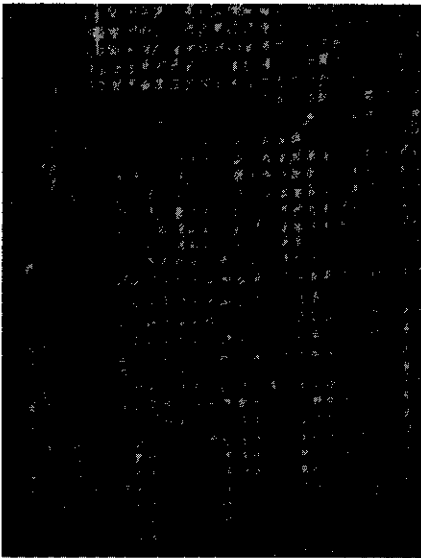
ภาพที่ 8 ภาพสลักพระพุทธรูป ที่ถ้ำอชันตา
หมายเลข 26 ศิลปะอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12

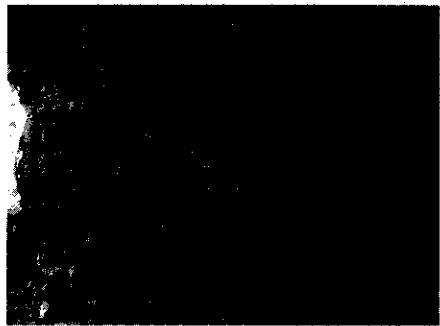
ภาพที่ 9 ถ้ำจีน จ.ราชบุรี

ภาพที่ 10 ร่องรอยพิมพ์พานาค ถ้ำจาม จ.ราชบุรี

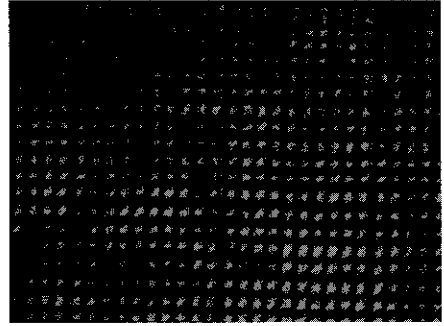
ภาพที่ 11 ภาพสลักจากมหาสถูปเมืองอมราวดี
ศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี ราวพุทธศตวรรษที่
7-8 อยู่ที่ British Museum ประเทศอังกฤษ

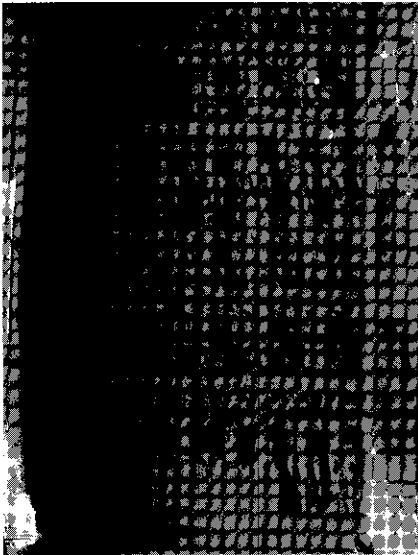
ภาพที่ 12 ภาพสลักตอนมหาปรีนิพพาน
ถ้ำจาม จ.ราชบุรี

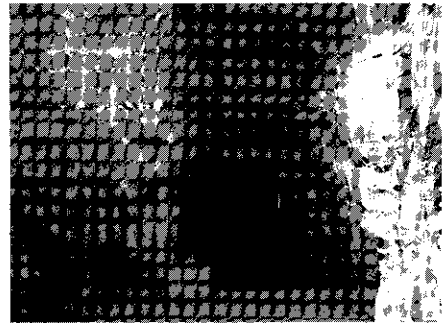
ภาพที่ 13 ภาพลัทธิคตินมหาปริณิพพาน
ถ้ำอชันดา หมายเลข 26

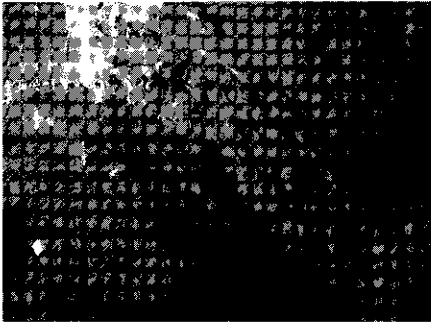
ภาพที่ 14 ภาพมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสวางค์ดิ
ถ้ำจาม จ.ราชบุรี

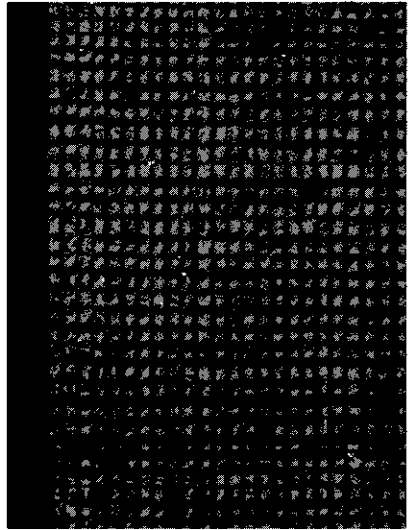
ภาพที่ 15 ภาพมหาปาฏิหาริย์ ที่ถ้ำอชันดา
หมายเลข 7 ศิลปะอินเดีย ราวพุทธศตวรรษที่ 11

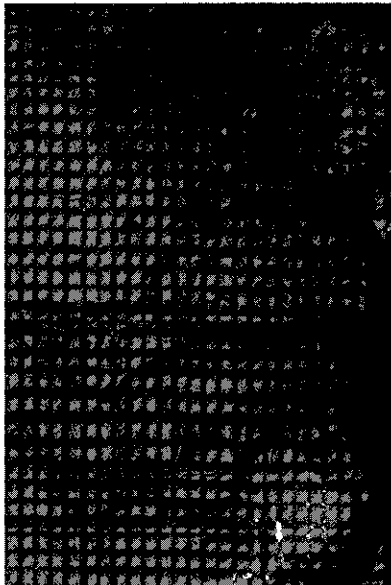
ภาพที่ 16 ถ้ำผาโกล จ.ราชบุรี

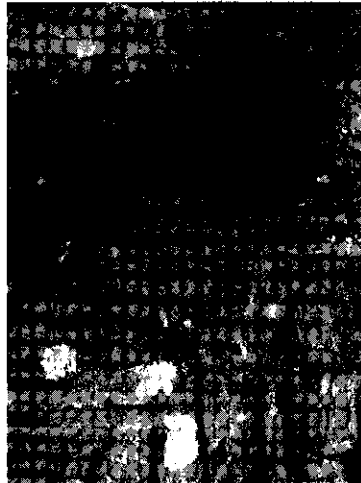
ภาพที่ 17 ลวดลายปูนปั้น "ลายประจายามกัมพู"
บริเวณประภามณฑลของพระพุทธรูป
ปางปรีณิพาน ถ้ำผาโด จ.ราชบุรี

ภาพที่ 18 ลายประจายามกัมพู
ถ้ำชันตา หมายเลข 26

ภาพที่ 19 พระพุทธรูปประทับนั่งห้อยพระบาท
ถ้ำคูหา จ.สุราษฎร์ธานี

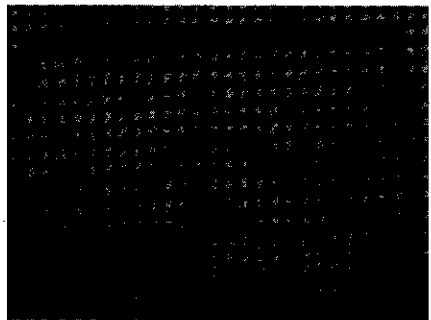
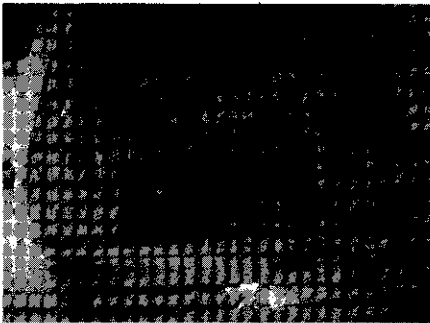
ภาพที่ 20 เจดีย์ขนาดเล็ก ถ้ำคูหา จ.สุราษฎร์ธานี

ภาพที่ 21 เจดีย์จำลอง ศิลปะปาละ
ราวพุทธศตวรรษที่ 14-15

ภาพที่ 22 เขาคูหา จ.สงขลา

ภาพที่ 23-24 ภาพเขียนสีแดง "โอม" ภายในถ้ำ หนึ่งที่เขาคูหา จ.สงขลา